

© М. М. Казанський* 2022

ФІБУЛИ СХІДНОГЕРМАНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ З МОГИЛЬНИКА СЕН-ШЕРОН У ПІВНІЧНІЙ ГАЛЛІЇ

Розглядаються підв'язні арбалетні фібули з розширеною ніжкою, що належали до східногерманської традиції костюма. Для римського часу вони відомі в ареалі черняхівської та вельбарської культур. Їхні деривати поширюються в Західній Європі за доби Великого переселення народів, що може свідчити про переміщення ізольованих груп та окремих людей.

К л ю ч о в і с л о в а: фібули, доба Великого переселення народів, Галлія, східні германці, традиції костюма

Для пізньоримського часу та початку доби Великого переселення народів на території Західної Римської імперії, і зокрема в Північній Галлії, виявлено серію речей — передусім фібул та гребенів, що належали східногерманській і насамперед черняхівській традиції (див. напр. Казанський 2012; 2016, Kazanski 2020a; 2020b). У цій статті я хочу представити ще одну знахідку фібул (№ 1436.1 та 1436.2) черняхівської традиції, що походить з поховання 94 могильника Сен-Шерон (Saint-Chéron) у Шартрі (деп. Ер та Луар). Це інгумація дитини, яка лежала на спині, головою на північний схід у дерев'яній труні. Дві фібули виявлено на грудній клітці похованого¹. Це невеликі арбалетні фібули із підв'язною ніжкою, двочастинні. Дужка має округлий переріз, ніжка розкута в пластину, протилежний кінець дужки розплющений та має отвір для вставки осі пружини (рис. 1).

Відповідно до типології А.К. Амброз, ці фібули можуть бути віднесені до групи 16/4, се-

рія III (Амброз 1966, с. 69; Kazanski 1984, р. 12-13)². Зазначену серію вирізняє розширена ніжка підтрикутної чи неправильно ромбоподібної форми. Такі застібки в пізньоримські часи досить добре представлені в широкій географічній зоні від Балтики до Чорного моря. Їх можна розділити на три варіанти: 1) з найбільшим розширенням ромбічної ніжки в середній частині, 2) з найбільшим розширенням ромбічної ніжки в її закінченні та 3) з підтрикутною ніжкою. Останні в Галлії поки не знайдені і в цій роботі не розглядаються³. На жаль, застібки із Сен-Шерона фрагментовані, проте в однієї з них відновлюється ромбічна форма ніжки з розширенням у нижній частині.

Фібули типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжкою походять здебільшого з пам'яток черняхівської культури на території України, Молдови та Румунії (див. Амброз 1966, с. 69; Kazanski 1984, р. 20) (рис. 2; 8). Як приклад можна назвати такі знахідки, як Хацьки (рис. 2: 2) (Амброз 1966, табл. 12: 8), Козацьке—«Городок Миколаївка» (рис. 3: 1) (Ebert 1913, Abb. 96: e), Лука-Врублевецька (рис. 2: 1) (Симонович 1953, рис. 8: 12), Вікторівка II (рис. 3: 5) (Симонович 1967, рис. 6: 2), Вербичка (рис. 2: 3, 4) (Piętko-Dąbrowska 1961, pl. XLVIII: 17, 18), Будешть (Budești) (рис. 2: 5—8) (Vornic 2006, fig. 69: 4, 7, 11: 4, 11: 12), Тиргшор (Tirgşor) (рис. 2: 14, 15; 3: 7) (Diaconu 1965, pl. XCVIII: 6, 7, CXXXI:

* КАЗАНСЬКИЙ Михайло Михайлович — доктор габ., заслужений директор із досліджень лабораторії 8167 «Схід та Середземномор'я», Національний центр наукових досліджень (Франція), ORCID 0000-0002-0306-0936, michel.kazanski53@gmail.com

¹ Користуюсь нагодою подякувати Домініку Жолі та Клоду Стефані за люб'язно надану інформацію, фотографії й рисунки фібул. Нині Д. Жолі готує докладну публікацію некрополя Сен-Шерон. Розкопки проводилися в 1989—1990 роках. Крім звіту про розкопки (1992 р.), опублікована коротка інформація про пам'ятник (Joly 1992).

² Їх слід відрізнити від фібул Альмгрен 159 (Almgren 1923, Taf. VII: 159), типових для Центральної Європи (див. напр. Kokowski 1997, Abb. 2: t; Jakubczyk 2014, Abb. 1: 5—7), які також мають ромбічну ніжку, але вони одночастинні, з верхньою тягивою пружини.

³ Зазначимо, що межі між цими трьома варіантами іноді важко вловити. З іншого боку, не слід змішувати ці фібули з іншими типами застібок з трикутною ніжкою, відомими у сарматів, в античних центрах Північного Причорномор'я та в гето-даків, які іноді трапляються і на черняхівських пам'ятниках (див. напр. Тиргшор, пох. 147: Diaconu 1965, pl. 20: 4). Ці фібули мають дещо відмінний тримач осі пружини (див. Амброз 1966, с. 52-54, табл. 9: 16, 18—20).

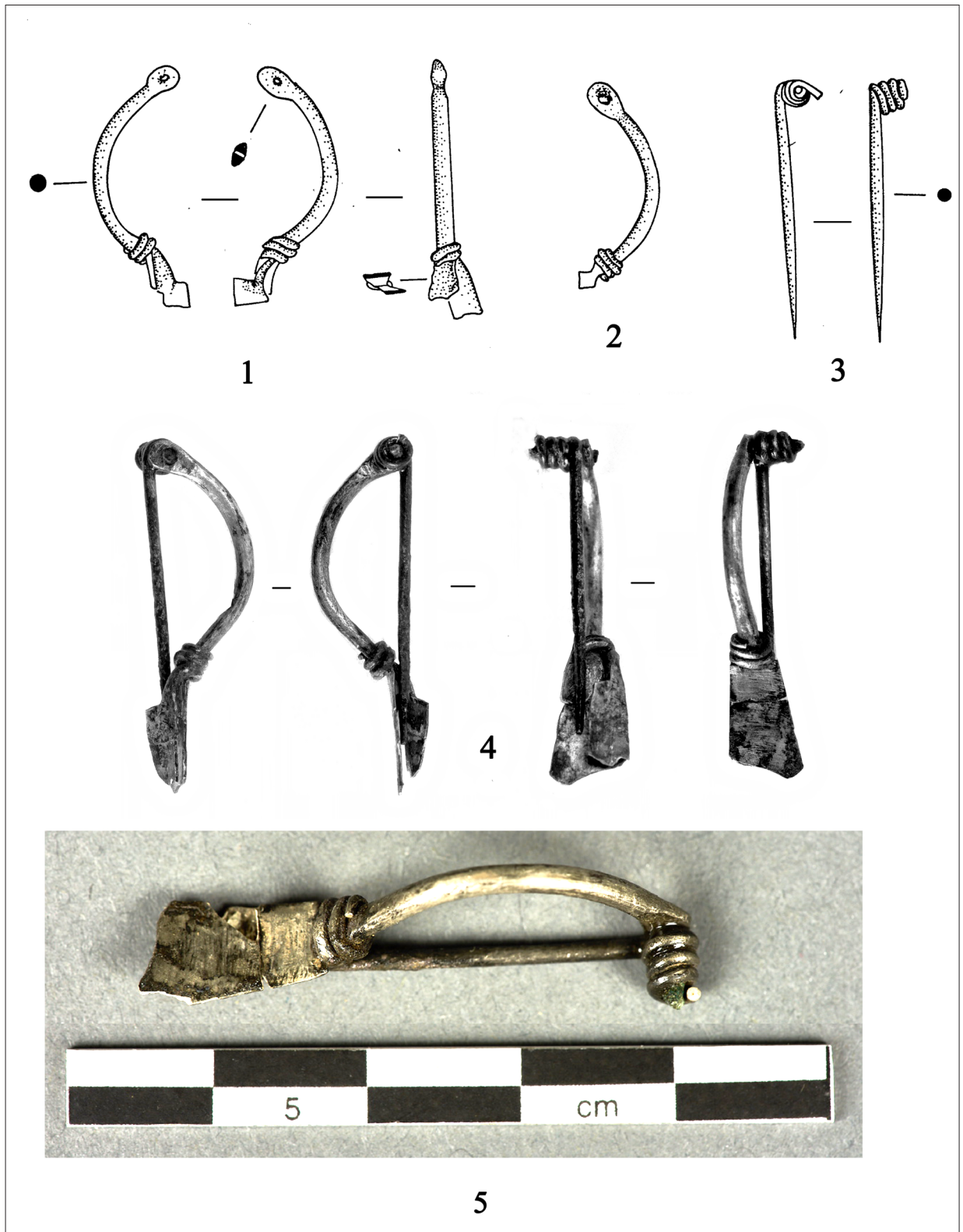

Рис. 1. Фібули з похов. 94 могильника Сен-Шерон. Малюнки та фото Клода Стефані та Домініка Жолі

Fig. 1. Fibulae from the burial No. 94 of the Saint-Chéron Cemetery. Drawings and photos by Claude Stephanie and Dominic Jolie

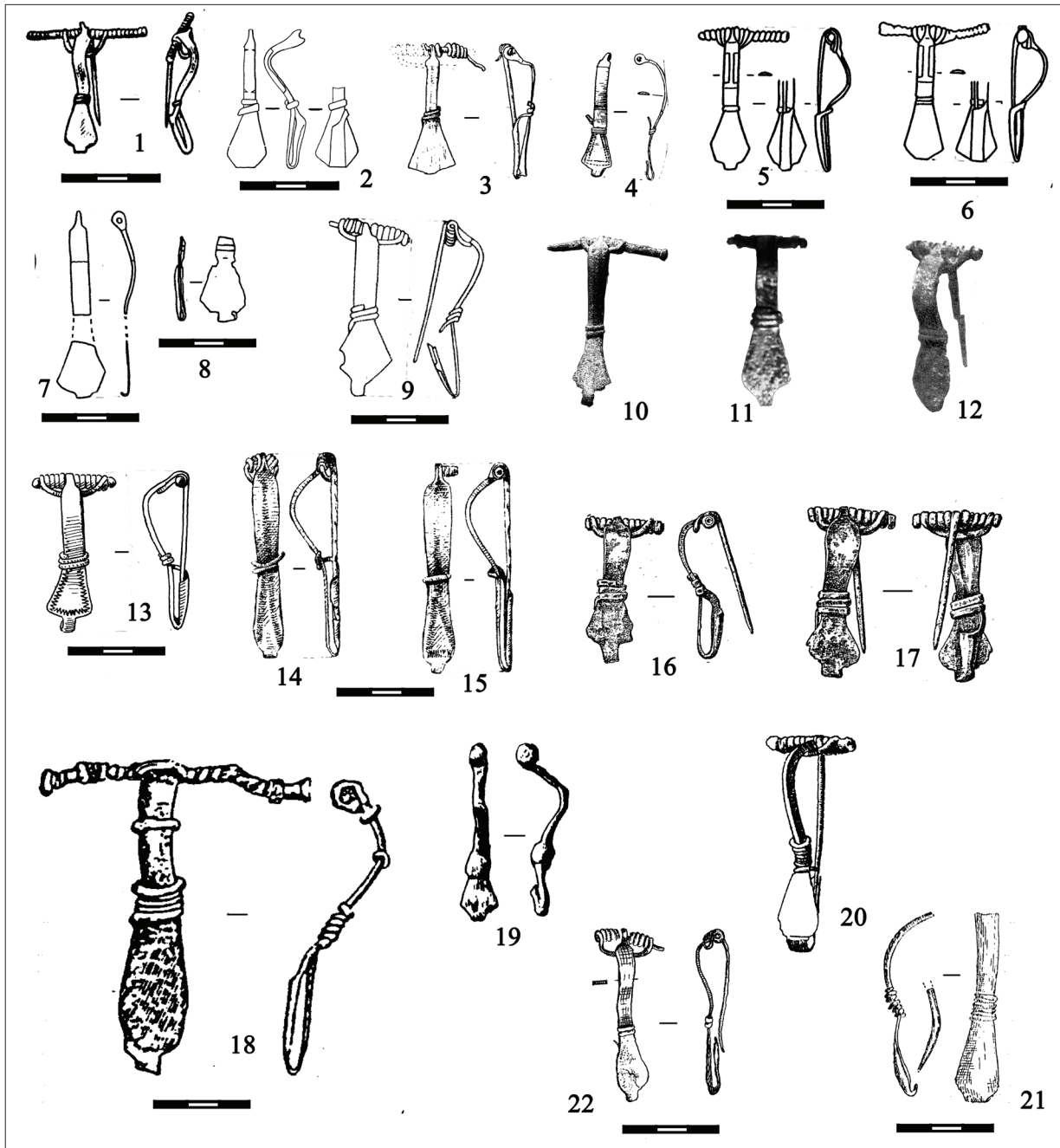

Рис. 2. Фібули типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжною: 1 — Лука-Врублевецька; 2 — Хацьки; 3, 4 — Вербичка; 5—8 — Будешті; 9 — Лецкани; 10 — Богданешті-Фалчу; 11 — Барча; 12 — Мітрени; 13 — Індепенденца; 14, 15 — Тиргшор; 16, 17 — Синтана-де-Муреш; 18 — Фанагорія; 19 — Бруліно-Коскі; 20 — Гребітен; 21 — Ізбіцко; 22 — Ольштин.

1 — за: Сьмонович 1953, рис. 8: 12; 2 — за: Амброз 1966, табл. 12: 8; 3, 4 — за: Piętka-Dąbrowska 1961, pl. XLVIII: 17, 18; 5—8 — за: Vornic 2006, fig. 69: 4, 7; 116: 4; 118: 12; 9 — за: Bloşiu 1975, fig. 11: 3; 10 — за: Mamalaucă 2005, Cat. III. 7; 11 — за: Mamalaucă 2005, Cat. III.203; 12 — за: Mitrea, Preda 1966, fig. 132: 1; 13 — за: Mitrea, Preda 1966, fig. 215; 14, 15 — за: Diaconu 1965, pl. XCVIII: 6, 7; 16, 17 — за: Kovács 1912, fig. 78: 1, 2; 18 — за: Kazanski 2009, fig. 1: 10; 19 — за: Kempisty 1967, fig. 49: b; 20 — за: Nowakowski 1996, Taf. 37: 3; 21 — за: Szydłowski 1965, fig. 5: i; 22 — за: Szydłowski 1974, pl. 176: o

Fig. 2. Fibulae of the Ambroz 16/4-III type with a rhombic leg: 1 — Luka-Vrublevetska; 2 — Hatsky; 3, 4 — Verbychka; 5—8 — Budeşti; 9 — Leţcani; 10 — Bogdanesti-Falcu; 11 — Barcha; 12 — Mitreni; 13 — Independența; 14, 15 — Tîrgşor; 16, 17 — Sântnan de Mureş; 18 — Fanagoria; 19 — Brulino-Koski; 20 — Grebiten; 21 — Izbicko; 22 — Olsztyn.

1 — after: Symonovich 1953, fig. 8: 12; 2 — after: Ambroz 1966, tabl. 12: 8; 3, 4 — after: Piętka-Dąbrowska 1961, pl. XLVIII: 17, 18; 5—8 — after: Vornic 2006, fig. 69: 4, 7; 116: 4; 118: 12; 9 — after: Bloşiu 1975, fig. 11: 3; 10 — after: Mamalaucă 2005, Cat. III.7; 11 — after: Mamalaucă 2005, Cat. III.203; 12 — after: Mitrea, Preda 1966, fig. 132: 1; 13 — after: Mitrea, Preda 1966, fig. 215; 14, 15 — after: Diaconu 1965, pl. XCVIII: 6, 7; 16, 17 — after: Kovács 1912, fig. 78: 1, 2; 18 — after: Kazanski 2009, fig. 1: 10; 19 — after: Kempisty 1967, fig. 49: b; 20 — after: Nowakowski 1996, Taf. 37: 3; 21 — after: Szydłowski 1965, fig. 5: i; 22 — after: Szydłowski 1974, pl. 176: o

8), Лецкань (Lețcani) (рис. 2: 9) (Błoșiu 1975, fig. 11: 3), Інденпенденца (Independența) (рис. 2: 13) (Mitrea, Preda 1966, fig. 132: 1), Мітрень (Mitreni) (рис. 2: 12) (Mitrea, Preda 1966, fig. 215), Богданешть-Фелчу (Bogdănești-Fălciu) (рис. 2: 10) (Mamalaucă 2005, Cat. III.7), Барча (Barcea) (Mamalaucă 2005, Cat. III.203) (рис. 2: 11), Фербінці-Тирг (Fierbinți-Târg) (Isăcescu 1983, pl. V: 3), Синтана-де-Муреш (Sântana-de-Mureș) (рис. 2: 16, 17) (Kovács 1912, fig. 78: 1, 2).

Цей список знахідок, напевно, можна продовжити, проте вже з наведених прикладів видно, що фібули типу Амброз 16/4-III трапляються насамперед у південно-західній частині зони черняхівської культури, найбільше на захід від Дністра (рис. 8: 9—17), тобто на території, де в IV ст. мешкали тервінги — візиготи. Амміан Марцеллін локалізує цей народ на захід від Дністра (Ammien Marcellin XXXI.3.3-5). За його відомостями, на тій же території, між Дунаєм та р. Гераса (суч. Сирет у румунській Молдові), жили й германці-тайфали (XXXI.3.7). Крім готів і тайфалів, у Нижньому Подунав'ї одночасно фіксуються карпи (XXVII.5.5), а також певкіни (XXII.8.43), які, можливо, належать до карпів і/або бастарнів⁴ (див. докладніше: Kazanski 1991, p. 34; Shchukin *et alii* 2006, p. 53).

Фібули, що нас цікавлять, відомі і в Центральній Європі⁵, на території, де зазвичай розміщують східних германців пізньоримського часу. Насамперед треба назвати деякі пам'ятки вельбаркської культури, яку відносять до готів і гепідів, наприклад знахідки в Бруліно-Коски (Brulino-Koski) (рис. 21: 9) (Kempisty 1967, fig. 49: b) або у Вербковіце (Werbkowiце) (Liana, Piętko-Dąbrpwska 1962, pl. XXXIV: 1). У гирлі Вісли, на вельбаркських пам'ятках варіант фібул із розширенням ніжки в середній частині представлений на могильнику Прущ-Гданські — 5 (Praust-5 / Pruszcz Gdański-5) (рис. 4: 10) (Schindler 1941, Taf. 4) та Вельбарк (Willenberg / Wielbark) (рис. 4: 1) (Kleeman 2017, Taf. 78: 10). Крім того, застібки типу Амброз 16/4-III відомі в контексті пшеворської культури, в Сілезії, зокрема в некрополях

⁴ У 280 р. імператор Проб переселяє залишки бастарнів, близько 100 000 осіб, на територію Імперії (*Histoire Auguste*, Prob., 18.1; Zosime, *Histoire*, I.71).

⁵ Можливо, варто врахувати й фібули пізньоримського часу, відкриті на північ від Дунаю, у Моравії в могильниках Костелец на Хані (Kostelec na Hané) та Крженовіце (Křenovice) (Peškař 1972, Taf. 46: 1, 3, 5), але в них не зберігся тримач голки.

Ольштин (Olsztyn) (рис. 2: 22) (Szydłowski 1974, Pl. 176: o) та, можливо, Ізбіцко (Izbicko) (рис. 2: 21) (Szydłowski 1965, fig. 5: i). Зрідка такі фібули з'являються в балтів — естів, на території Східної Пруссії, де можна процитувати знахідку з Гребітені (Grebieten) (рис. 2: 20) (Nowakowski 1996, Taf. 37: 3)⁶. Іноді ці фібули, що швидше за все походять зі східноєвропейського Барбарікуму, потрапляють в античні понтійські міста, як це показують знахідки у Фанагорії (рис. 2: 18) (Kazanski 2009, Fig. 1: 10) або Істрії, у похованнях біля базиліки *extra muros* (Nubar 1971, Fig. 5: 2). Зауважимо, що великий розмір фанагорійської фібули, 10—11 см, свідчить про її пізнє датування. Дійсно, у Східній та Центральній Європі великий розмір фібул із підв'язаною ніжкою свідчить про їхню належність до доби переселення народів (пор. Амброз 1966, с. 59, 66).

Фібулу з могильника Сен-Шерон відрізняє від «східних» аналогів римського часу округлий перетин спинки, тоді як у Східній та Центральній Європі схожі застібки мають спинку у вигляді розплющеного фасетованого стрижня або пластинчасту⁷. Вважаємо, що черняхівські, вельбаркські і пшеворські фібули є прототипами застібок з Північної Галлії.

Ці прототипи за контекстом знахідок, безперечно, належать пізньоримському часу, точніше середині III — другій половині IV ст., що за хронологією європейського Барбарікуму відповідає періодам C2 (250/260—300/320 pp.), C3 (300/320—350/370 pp.) та початку періоду D1 (360/370—400/410 pp.) (див. Shchukin, Kazanski, Sharov 2006 p5. V, VI). Таке датування спирається на датування закритих комплексів, звідки походять фібули типу Амброз 16/4-III. Так, у черняхівських могилах разом із ними було знайдено речі, типові для періодів C2-D1, такі як гребені типів Томас I та III (рис. 3: 2, 9), арбалетні підв'язні фібули типу Альмгрен 161—162 (рис. 3: 4) (див. Almgren 1923, Taf. VII: 161, 162), римські амфори т. зв. інкерманського типу (рис. 3: 6), скляні кубки типу Ковалк (рис. 3: 3) (щодо хронології цих типів речей див. Godłowski 1970; Tejral 1992; Kazanski, Legoux 1988; Петраускас 2016 та ін.). Поза черняхівським ареалом поховання 37

⁶ У моїй статті 1984 р. про цю знахідку помилково сказано, що вона походить з Литви.

⁷ Користуюсь нагодою подякувати д. і. н. Борисові Магомедову за люб'язні консультації щодо знахідок у контексті черняхівської культури.

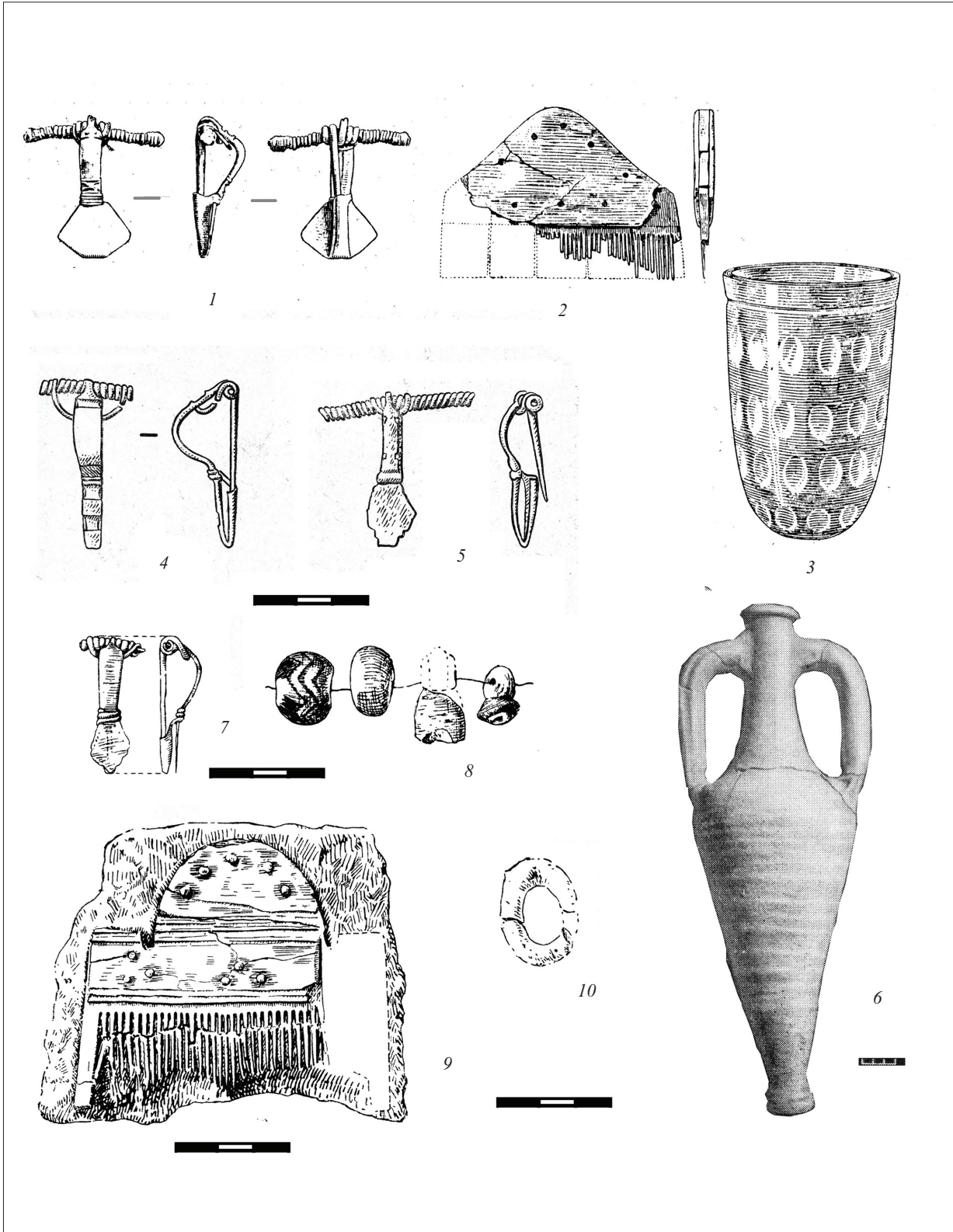

Рис. 3. Речі із закритих комплексів із фібулами типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжкою: 1—3 — Городок Миколаївка, похов. 1Н; 4—6 — Вікторівка II, похов. 5; 7—10 — Тиргшор, похов. 277.

1—3 — за: Ebert 1913, fig. 96; 4—6 — за: Симонович 1967, рис. 5, 6; 7—10 — за: Diaconu 1965, pl. CXXXI

Fig. 3. Artefacts from the closed complexes with fibulae of the Ambroz 16/4-III type with a rhombic leg: 1—3 — Gorodok Mykolayivka, burial No. 1H; 4—6 — Viktorivka II, burial No. 5; 7—10 — Tırğşor, burial No. 277.

1—3 — after: Ebert 1913, fig. 96; 4—6 — after: Symonovich 1967, fig. 5, 6; 7—10 — after: Diaconu 1965, pl. CXXXI

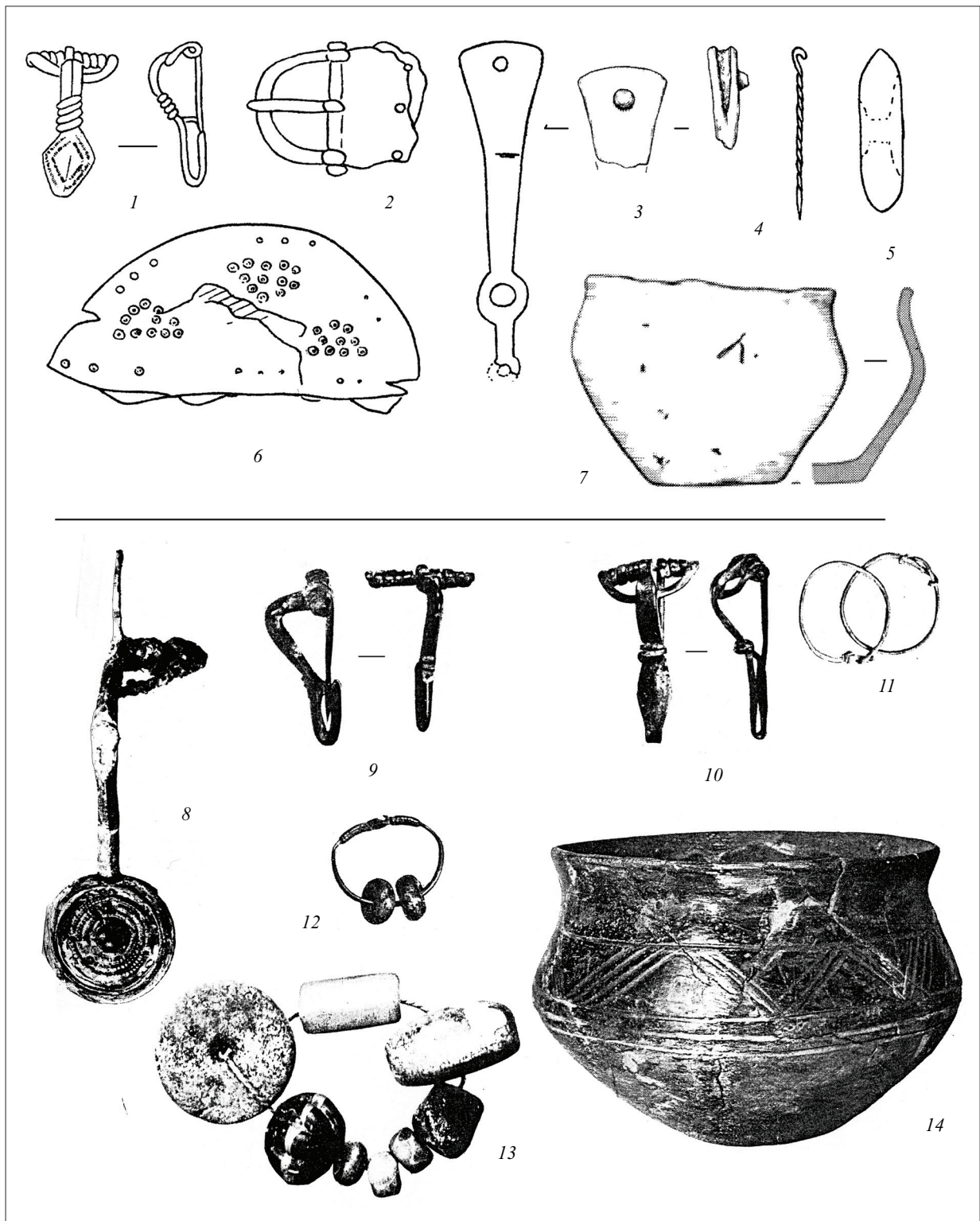

Рис. 4. Фібули типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжкою з басейну Нижньої Вісли: 1–7 — Вельбарк, похов. 1210; 8–14 — Прущ-Гданьські-5, похов. 17.

1–7 — за: Kleeman 2017, Taf. 78; 8–14 — за: Schindler 1941, Taf. 4

Fig. 4. Fibulae of the Ambroz 16/4-III type with a rhombic leg from the Lower Vistula basin: 1–7 — Wielbark, grave 1210; 8–14 — Pruszcz Gdanski-5, grave 17.

1–7 — after: Kleeman 2017, Taf. 78; 8–14 — after: Schindler 1941, Taf. 4

міського могильника Істрії (див. вище), де знайдена фібула типу Амброз 16/4-III, також містило гребінь типу Томас III.

Що стосується фібул із ромбічною ніжкою з найбільшим розширенням у середній частині, то для них показова знахідка у вже згадуваному похов. 17 могильника Прущ-Гданські-5, що також містило фібулу з дископодібним декором (рис. 4: 8), типову для періоду C3 (Maćzyńska 2019, S. 214, 215, Abb. 6: 1). Фібула з поховання 1210 могильника Вельбарк (див. вище) (рис. 4: 1) належить, на мою думку, до дещо ранішого часу, оскільки могила містила ремінний наконечник типу Раддац J II-7 (рис. 4: 3), типовий для періоду C1 (160/180—250/270 pp.) (Raddatz 1957, S. 98), а також пряжку типу D 17, згідно з Р. Мадидом-Легутко (рис. 4: 2), які у вельбарському контексті належать до перехідного періоду B2/C1 (тобто 160/180—200 pp.) (Madyda-Legutko 1986, S. 29, 30). Отже, ми можемо датувати фібулу з цього поховання часом близько кінця II — початку III ст.

Для доби Великого переселення народів деривати фібул типу Амброз 16/4-III дуже нечисленні та відомі поза зоною поширення їхніх прототипів.

На території Галлії, крім знахідки в Сен-Шероні, одна така фібула (рис. 5: 2) була виявлена в пох. 54 могильника Нувіон-ан-Понтъє (Nouvion-en-Ponthieu) в Пікардії (деп. Сомма) (Piton 1985, pl. 10: 54). Ця срібна фібула 2,8 см завдовжки має дужку з округлим перетином. Супроводні речі в могилі були зрушені з місця. Фібула походить із заповнення могильної ями. Це інгумація, де похований був покладений на спину, головою на північ. Крім застібки, у похованні знайдено, зокрема, пряжку, ніж, намистину з прозорого скла з накладним жовтим декором (рис. 5: 3—5) (Piton 1985, p. 39, pl. 10: 54). Пряжка (рис. 5: 4) типова для доби переселення народів і, на мою думку, може бути датована першою половиною — серединою V ст. (докладніше див. Kazanski 1984, p. 13).

Ще одну фібулу-дериват типу Амброз 16/4-III (рис. 5: 1) зі срібла, з ромбічною ніжкою та дужкою з округлим перетином було знайдено на могильнику Бодремон (Baudremont) у Бургоні (деп. Саона та Луара) (Kasprzyk 2011, Fig. 3: 5). Пам'ятка датується кінцем IV—V ст. Конкретний контекст знахідки невідомий. У цьому некрополі досліджено близько 30 інгумацій, розташованих головою на захід, крім одного індивіда, похованого головою на північ. У тому ж

могильнику було знайдено дві великі двопластинчасті фібули, що походять від дунайського типу Смолін другої третини V ст., а також дві малі двопластинчасті фібули черняхівської традиції. Пам'ятка обґрунтовано розглядається як свідчення присутності на території Східної Галлії носіїв східногерманських культурних рис (Kasprzyk 2011, p. 342, 345).

Арбалетні фібули з ромбічною підв'язною ніжкою були знайдені в некрополі Сакка ді Гойто (Sacca di Goito) в Північній Італії, у басейні р. По, на північ від м. Мантуя (попередня публікація: Sannazaro 2006). У цьому могильнику з інгумаціями пізноримського часу принаймні три поховання містили фібули черняхівської традиції. У похов. 214 (рис. 5: 6—9) було виявлено дві невеликі двопластинчасті фібули (рис. 5: 6, 7) типу Амброз I AA (Амброз 1966, с. 82, 83), які можна датувати періодами C3 і D1 (тобто від 300/320—350/370 до 360/370—400/410 pp.), одна срібна фібула-дериват типу Амброз 16/4-III (довжина 2,8 см) (рис. 5: 8) та бронзовий браслет (рис. 5: 9) (Sannazaro 2006, p. 64).

Потрібно також процитувати знахідку срібної арбалетної фібули довжиною 3 см (рис. 6) з похов. 79 могильника візиготського часу Дурадон (Duradón) у Старій Кастилії (Molinero Pérez 1948, p. 34, 144, 145, lam. XIV: 3, XXVII: 1; I Goti 1994, Cat. IV.3). Це інгумація дорослої людини, покладеної на спину, головою на захід. Поховання містило типовий для візиготської Іспанії жіночий костюм східногерманської традиції (рис. 6: 1, 3) з двома великими двопластинчастими фібулами на грудній клітці — дериватами вже згаданого типу Смолін, із великою пряжкою на тазових кістках (рис. 6: 2). Як можна побачити з публікацій, арбалетна фібула мала ромбоподібну підв'язну ніжку. Вона лежала під підборіддям похованої, на шийних хребцях. За поховальним інвентарем могила може бути датована часом не пізніше 450—470-х pp. (Pinar Gil 2010, p. 27; Kazanski, López Quiroga, Périn 2018, p. 66).

У Східній Європі арбалетна фібула-дериват типу Амброз 16/4-III була виявлена під м. Новоросійськ у похов. 300 могильника Дюрсо, що належав готам-тетракситами (про могильник докладніше: Дмитриев 2003). Фібула срібна, довжина 7,5 см, дужка зроблена з фасетованого стрижня (рис. 7: 17). Поховання належить, судячи з присутності парадного меча, військовому ватажку (рис. 7: 1—10). Це інгумація,

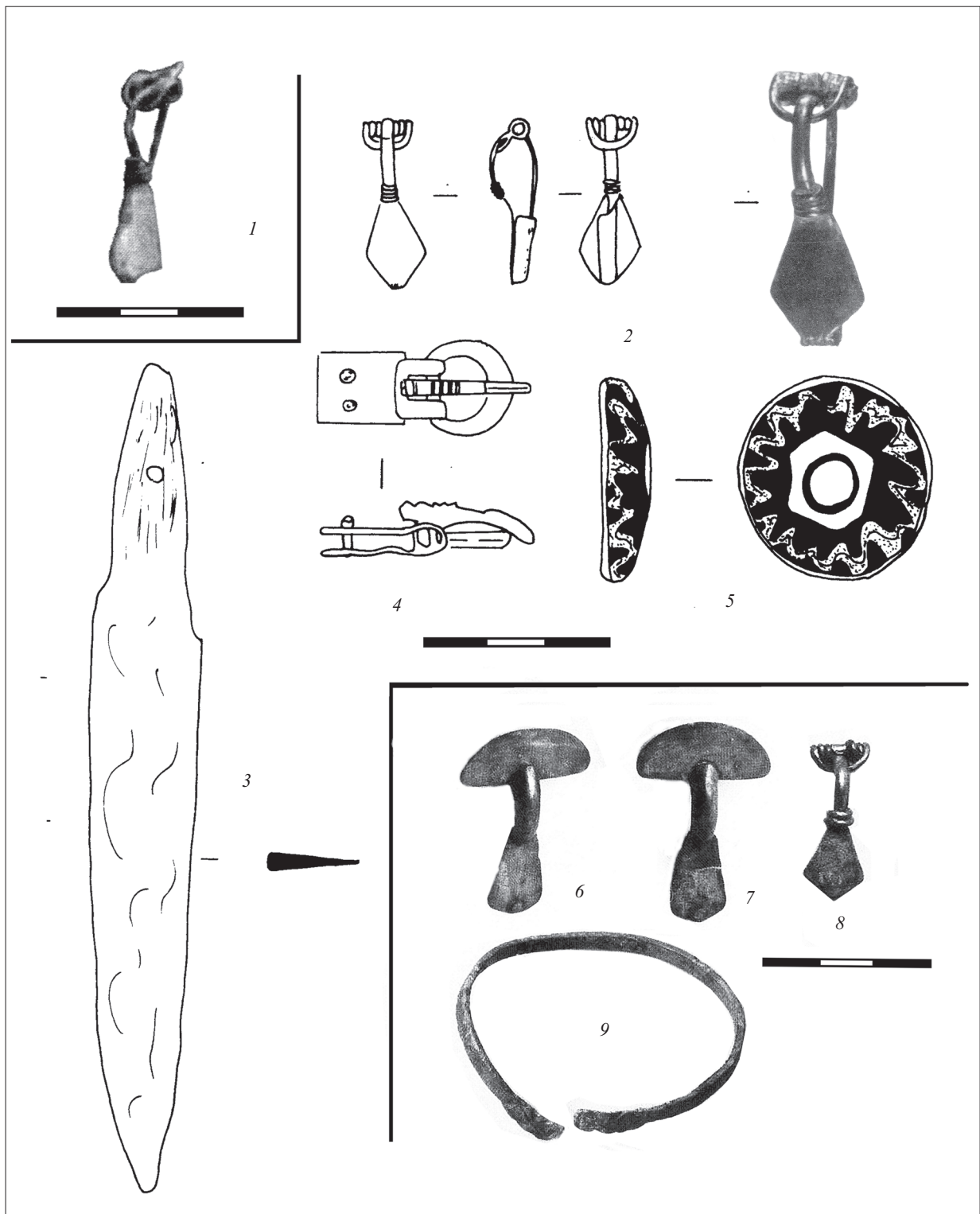

Рис. 5. Деривати фібул типу Амброз 16/4-III з ромбічною ніжкою з Галлії та Італії: 1 — Бодремон; 2—5 — Нувіон-ан-Потьє, пох. 54; 6—9 — Сакка ди Гойто, пох. 214.

1 — за: Kasprzyk 2011, fig. 3: 5; 2—5 — за: Piton 1985, pl. 10: 54, також рис. на с. 247; 6—9 — за: Sannazaro 2006, fig. 1
Fig. 5. Derivatives of fibulae of the Ambroz 16/4-III type with a rhombic leg from Gaul and Italy: 1 — Bodremon; 2—5 —
 Nouvion-en-Potier, burial No. 54; 6—9 — Sacca di Goito, burial No. 214.

1 — after: Kasprzyk 2011, fig. 3: 5; 2—5 — after: Piton 1985, pl. 10:54, also fig. on the p. 247; 6—9 — after: Sannazaro 2006, fig. 1

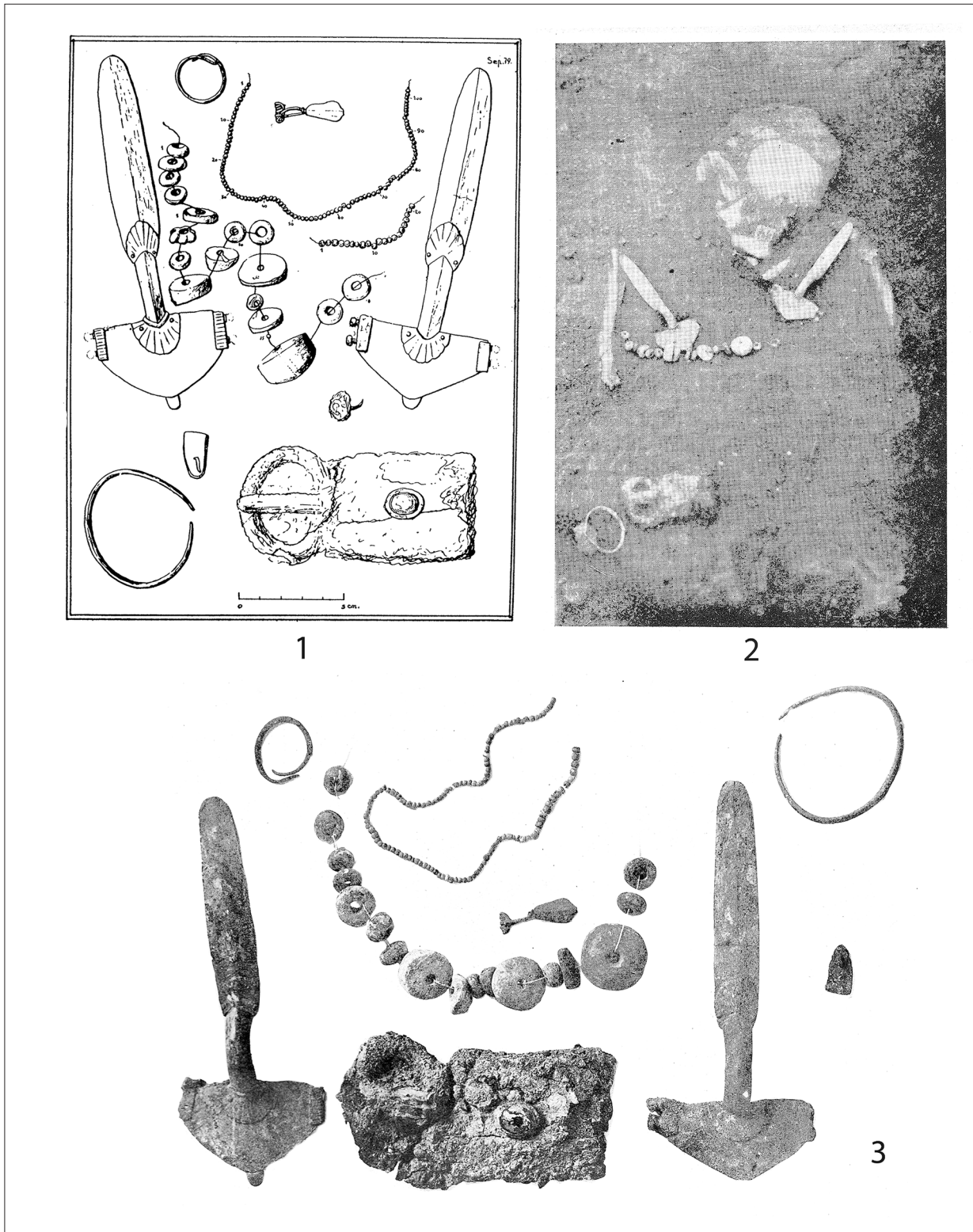

Рис. 6. Похов. 79 в некрополі Дуратон. За: Kazanski, López Quiroga, Périn 2018, fig. 19

Fig. 6. Burial No. 79 at the Duraton necropolis. After: Kazanski, López Quiroga, Périn 2018, fig. 19

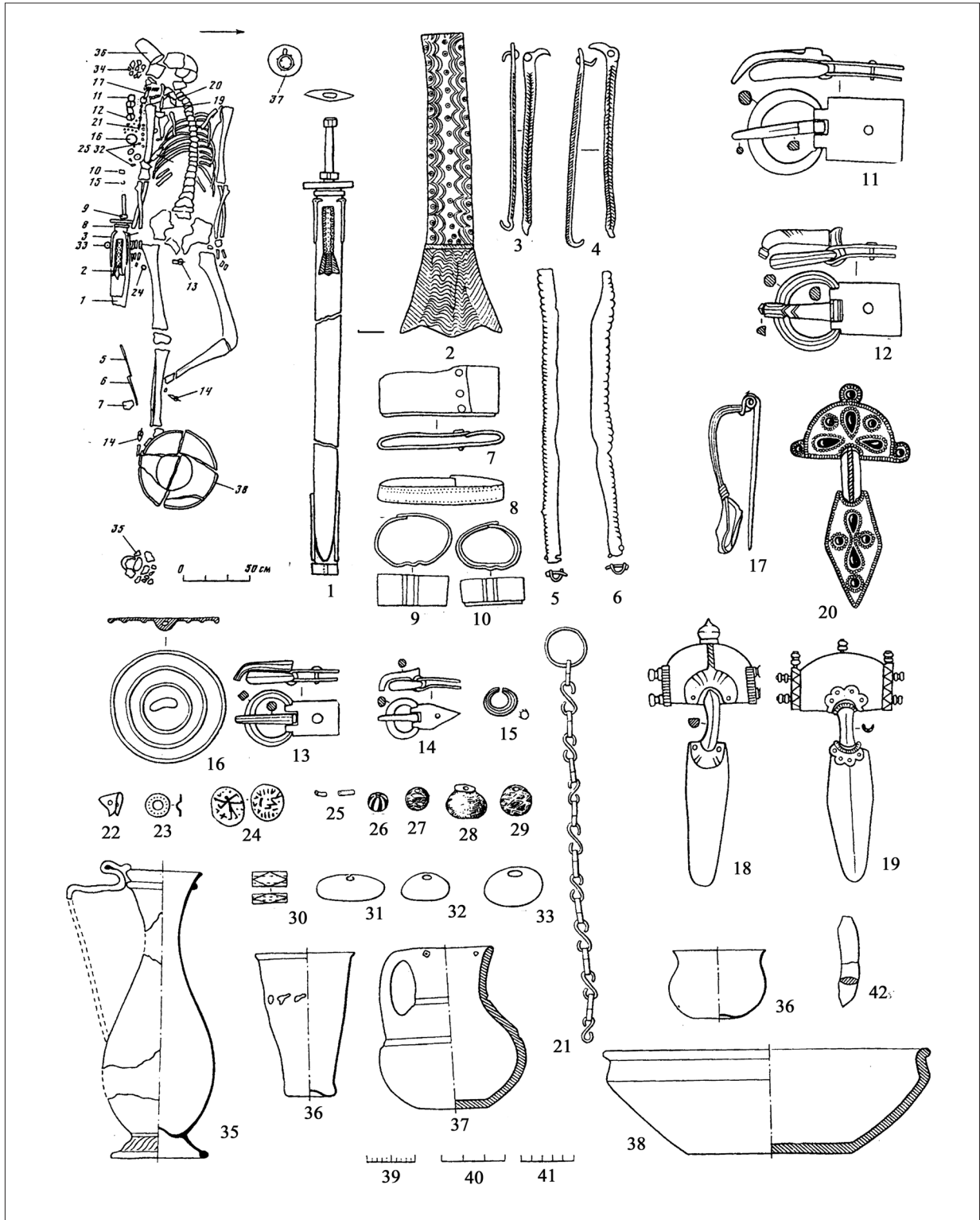

Рис. 7. Похов. 300 в некрополі Дюрсо. Масштаби: 39 — для № 1; 40 — для № 2—33; 41 — для № 34—38, 42. За: Дмитрієв 1979, рис. 6, 7

Fig. 7. Burial No. 300 at the Durso necropolis. Scales: 39 — for No. 1; 40 — for Nos. 2—33; 41 — for Nos. 34—38, 42. After: Dmitriev 1979, fig. 6, 7

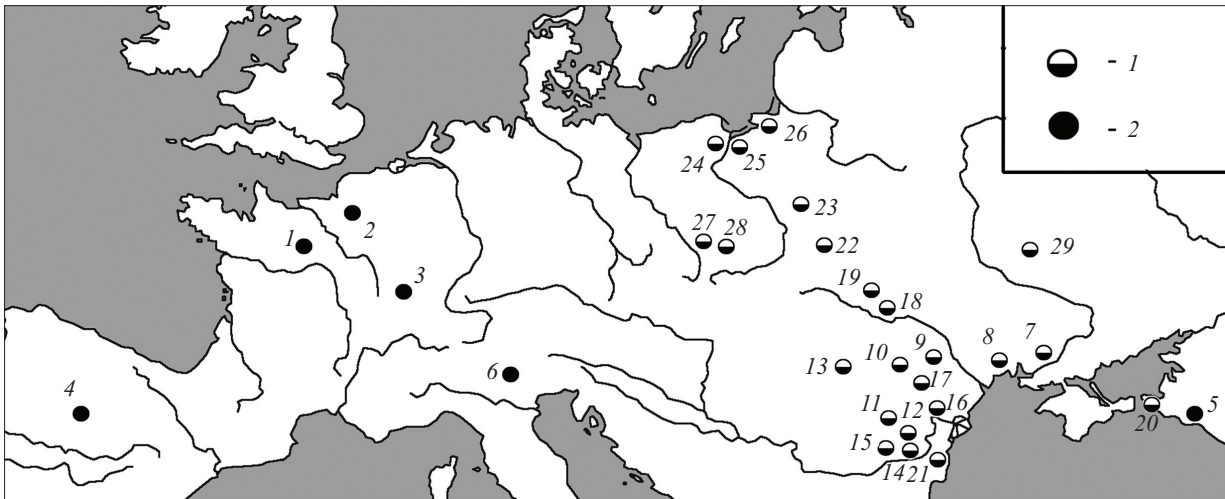

Рис. 8. Карта поширення фібул типу Амброз 16/4-III з ромбічної ніжкою (1) та їх дериватів (2): 1 — Сен-Шерон; 2 — Нувіон-ан-Понтъ; 3 — Бодремон; 4 — Дуратон; 5 — Дюрсо; 6 — Сакка ди Гойто; 7 — Городок Миколаївка; 8 — Вікторівка II; 9 — Будешті; 10 — Лецкани; 11 — Тиргшор; 12 — Фербінцу-Тарг; 13 — Синтана-де-Муреш; 14 — Інденпенденца; 15 — Мітрени; 16 — Барча; 17 — Богданешті-Фалчу; 18 — Лука-Врублевська; 19 — Вербичка; 20 — Фанагорія; 21 — Істрія; 22 — Вербковіце; 23 — Бруліно-Коскі; 24 — Прущ-Гданьски-5; 25 — Вельбарк; 26 — Гребітен; 27 — Ізбіцко; 28 — Ольштин; 29 — Хацьки

Fig. 8. Map of fibulae of Ambrose 16/4-III type distribution with rhombic leg (1) and their derivatives (2): 1 — Saint-Chéron; 2 — Nuvion en Pontier; 3 — Bodremon; 4 — Duraton; 5 — Durso; 6 — Sacca di Goito; 7 — Gorodok Mykolayivka; 8 — Viktorivka II; 9 — Budești; 10 — Lețcani; 11 — Tîrgșor; 12 — Ferbinzu-Targ; 13 — Sântnan de Mureș; 14 — Indenpendenca; 15 — Mitreni; 16 — Barcha; 17 — Bogdanesti-Falciu; 18 — Luka-Vrublevetska; 19 — Verbychka; 20 — Fanagoria; 21 — Istria; 22 — Wierbkowice; 23 — Brulino-Koski; 24 — Pruszcz-Gdański-5; 25 — Wielbark; 26 — Grebiten; 27 — Izbicko; 28 — Olsztyn; 29 — Hatsky

похований лежав на спині головою на захід. Скупчення жіночих прикрас та елементів одягу, серед яких фібула, було біля правого плеча небіжчика (рис. 7: 11, 12, 16—23, 25—29, 31—33). Поза всяким сумнівом, йдеться про заупокійні дари (Дмитриев 1979, с. 222, 223). Дата поховання за інвентарем — середина чи друга половина V ст. (докладніше: Казанский 2001).

* * *

Отже, можна констатувати, що фібули типу Амброз 16/4-III та їхні деривати з ромбічною ніжкою поширювалися переважно в зоні розселення та пересування готів у римський час та добу Переселення народів: у басейні Вісли, у понто-дунайському регіоні, в Італії та Іспанії (рис. 8). Окремі знахідки в Північній та Східній Галлії відображають, скоріше за все, пересування ізольованих груп чи навіть окремих людей, вихідців зі східноєвропейського Барбарікуму. Підкреслимо, що в похов. 94 могильника Сен-Шерон позиція фібул на грудній клітці відповідає манері носіння застібок у жіночому костюмі східногерманської традиції, добре засвідченій в похованнях вельбаркської та

черняхівської культур (Templemann-Ма́czyńska 1989, S. 65-84).

Недорогі фібули типу Амброз 16/4-III, типові для жіночого убору, безсумнівно, пов'язані з костюмом пересічного населення, і тому не могли поширитися в рамках престижної моди варварських правлячих еліт. Так само вони навряд чи могли бути предметом купівлі-продажу, і таким чином, їхнє поширення не може відображати економічні зв'язки всередині Барбарікуму та в Імперії.

Зазначимо нарешті, що фібули, які нас цікавлять, поширюються за межами вельбаркської та черняхівської культур у початковій фазі доби Переселення народів (приблизно між 375 і 454 рр.), коли під тиском гунів маси східногерманського населення, у першу чергу готи, переміщуються на захід і південь. Їх міграція й викликала поширення предметів черняхівської культури на великій території від Північного Кавказу до Піренейського півострова. Швидше за все, у рамках цього процесу слід інтерпретувати появу східногерманських фібул на могильнику Сен-Шерон.

Переклав Б. М. Магомедов

- Амброс, А. К. 1966. *Фибулы юга европейской части СССР*. Москва: Главная редакция восточной литературы (Свод Археологических Источников, Д1-30).
- Дмитриев, А. В. 1979. Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска. *Советская Археология*, 4, с. 212-229.
- Дмитриев, А. В. 2003. Могильник Дюрсо — эталонный памятник древностей V—IX веков. В: Макарова, Т. И., Плетнева, С. А. (отв. ред.), *Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья: IV—XIII вв.* (Археология). Москва: Наука, с. 200-206.
- Казанский, М. М. 2001. Хронология начальной фазы могильника Дюрсо. *Историко-Археологический альманах Армавирского Краеведческого музея*, 7, с. 41-58.
- Казанский, М. М. 2012. Радагайс и конец черняховской культуры. *Oikum*, 1, с. 22-32.
- Казанский, М. М. 2016. Археологические следы миграции готов в эпоху переселения народов: черняховские находки на Римском Западе. *Scripta Antiqua*, V, с. 50-75.
- Петраускас, О. В. 2016. Скляні посудини типу Еггерс/230 в черняхівській культурі: хронологічний аспект. *Oikum*, 5, с. 90-106.
- Сымонович, Э. А. 1953. О датировке поселения первых веков нашей эры в Луке-Врублевской. *Краткие Сообщения Института Истории Материальной Культуры*, 57, с. 23-32.
- Сымонович, Э. А. 1967. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье. В: Рыбаков, Б. А., Сымонович, Э. А. (ред.), *История и Археология юго-западных областей СССР начала нашей эры*. Москва: Наука, с. 205-237 (Материалы и Исследования по Археологии СССР, 139).
- Almgren, O. 1923. *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provincialrömischen und sudrussischen Formen*. Leipzig: Kurt Mitzschsch (Mannus-Bibliothek, Nr. 32).
- Ammien Marcellin. *Histoire*, Tome III, livres XXIII—XXV (éd. Fontaine J. et alii), Belles Lettres, Paris, 1996; Tome V, livres XXVI—XXVIII (éd. Marié, M.-A.). Paris: Les Belles lettres, 1987; Tome VI, livres XXIX—XXXI (éd. Sabbah G. et alii), Paris: Les Belles lettres, 1999.
- Bloşiu, C. 1975. Necropole din secolul al IV-lea e.n. de la Leţcani (jud. Iaşi). *Arheologia Moldovei*, VIII, p. 261-280.
- Diaconu, G. 1965. *Tîrşor. Necropola din secolele III—IV e. n.* Bucureşti: Editura Academiei Republicii populare Române.
- Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem «Gorodok Nikolajewka» am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Prähistorische Zeitschrift*, 5, S. 80-100.
- Godłowski, K. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles* (éd. A. Chastagnol). 1994. Paris: Robert Laffont.
- Isăcescu, C. 1983. Sondajul arheologic de pe teritoriul com. Fierbinţi-Tîrg, jud. Ialomiţa. *Cercetări arheologice*, VI, p. 111-121.
- Jakubczyk, I. 2014. Die eingliedrigen Fibeln der Almgrens VI. Gruppe in der Przeworsk-Kultur—Fibeln des Typs A 158. *Recherches Archéologiques NS*, 5—6, S. 113-218.
- Joly, D. 1992. Chartres. Saint-Chéron. In: *Direction Régionale des Affaires Culturelles du Centre — Service régional de l'Archéologie, 1991, Bilan scientifique DRAC Centre*. Saint-Jean de la Ruelle: Ministère de la Culture et de la Francophonie, p. 23-28.
- Kasprzyk, M. 2011. Baudemont, le Pré-de-la-Bordonne (Saône-et-Loire): sépultures et mobilier danubien de la première moitié du Ve siècle. In: Kasprzyk, M., Kuhnle, G. (dir.). *L'Antiquité tardive dans l'Est de la Gaule I. La vallée du Rhin supérieur et les provinces gauloises limitrophes : actualité de la recherche, Actes de la table-ronde de Strasbourg, 20—21 novembre 2008*. Dijon: Société Archéologique de l'Est, p. 339-351.
- Kazanski, M. 1984. A propos de quelques types de fibules ansées de l'époque des Grandes Invasions trouvées en Gaule. *Archéologie Médiévale*, XIV, p. 7-27.
- Kazanski, M. 1991. *Les Goths (Ier—VIIe s. ap. J. C.)*. Paris: Errance.
- Kazanski, M. 2009. Les antiquités germaniques de l'époque romaine tardive en Crimée et dans la région de la mer d'Azov. In: Kazanski, M. *Archéologie des peuples barbares*. Bucarest—Brăila: Editura Academiei Române, p. 17-63 (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi V).
- Kazanski, M. 2020a. East Germanic and Alano-Sarmatian Finds of the Early Migration Period in the Roman West. In: Bursche, A., Hines, J., Zapolska, A. (dir.) *Migration Period between the Oder and the Vistula*. Vol. 2. Leiden, Boston: Brill, p. 830-852.
- Kazanski, M. 2020b. Les objets archéologiques du type Černjahov en Occident romain à l'époque des Grandes Migrations. In: De Vingo, P., Pinar Gil, J. (dir.). *Romania Gothica IV. Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive. Présences et absences dans les espaces publics et privés. Actes du Congrès International, Museu d'Història de Catalunya (Barcelona, 12—13 novembre 2010)*. Sesto Fiorentino: All'Insegna del Giglio, p. 57-72.
- Kazanski, M., López Quiroga J., Périn P. 2018. Le costume féminin «princier» de tradition germanique orientale à l'époque des Grandes Migrations en Espagne et en Gaule du Sud et ses réminiscences dans le royaume hispano-wisigothique. In: López Quiroga, J. (coord.), *In Tempore Sueborum. El tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411—585). Volumen de Estudios*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, p. 61-84.
- Kempisty, A. 1967. Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXIX, p. 409-450.
- Kleeman, J. 2017. *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle 1 un den Jahren 1927—1932, 1934 und 1936*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kokowski, A. 1997. Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises—Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihren Wanderungen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 78, S. 641-833.
- Kovács, J. 1912. Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Marossentanna. *Dolgozatok*, III, p. 250-367.
- Liana, T., Piętka-Dąbrpwska, T. 1962. Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werkkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne*, XXVIII/2, S. 142-173.
- Mączyńska, M. 2019. Die Stufen C3 und D1 in der Wielbark-Kultur—ein Trennungsversuch. *Neue Studien zur Sachsenforschung*, 8, S. 207-220.
- Madyda-Legutko, R. 1986. *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Oxford: B.A.R. (British Archaeological Reports. International Series, 360).
- Mitrea, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV-lea e. n. în Muntenia*. Bucureşti: Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Molinero Pérez, A. 1948. *La necrópolis visigoda de Duratón (Segovia). Excavaciones del Plan Nacional de 1942 y 1943*. Madrid: Ministerio de Educación Nacional.

Nowakowski, W. 1996. *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*. Marburg, Warszawa: Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universität Marburg (Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderband 10).

Nubar, H. 1971. Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină. Consideratii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii «extra muros». *Studii și cercetări de istorie veche*, 22, p. 199-216.

Peškař, I. 1972. *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha: Academia.

Piętka-Dąbrowska, T. 1961. Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n. e. w międzyrzeczu Dniepru i Bugu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXVII/2, S. 217-238.

Pinar Gil, J. 2010. Les tombes de femme à fibules en tôle dans l'Ouest (ca. 500): dispersion, chronologie, origine et interprétation. Un état de la question. In: Bourgeois, L. (dir.), *Wisigoths et Francs autour de la bataille de Vouillé (507). Recherches récentes sur le haut Moyen-Âge dans le Centre-Ouest de France*. Saint-Germain-en-Laye: Association française d'archéologie mérovingienne, p. 23-40.

Piton, D. 1985. *La nécropole de Nouvion-en-Ponthieu*. Berck-sur-Mer: Amis du Musée du passé et de la Bibliothèque de Berck-sur-Mer et environs.

Raddatz, K. 1957. *Der Thorsberg Moorfund. Gürtelteile und Körper schmuck*. Neumünster: Karl Wachholz Verlag.

Schindler, R. 1941. Ein Grabfund der Völkerwanderungszeit aus Praust. *Gothiscandza*, 3, S. 53-56.

Sannazaro, M. 2006. Elementi di abbigliamento e ornamenti «barbarici» da alcune sepolture della necropoli tardoantica di Sacca di Goiti (MN). In: Buora, M., Villa, L. (eds.), *Goti nell'arcoalpino orientale*. Trieste: EDITREG Editore, p. 59-72 (Archeologia di frontiera 5).

Shchukin, M., Kazanski, M., Sharov, O. 2006. *Des Goths aux Huns: Le Nord de la mer Noire au Bas-Empire et à l'époque des Grandes Migrations*. Oxford: John and Erica Hedges Ltd. (British Archaeological Reports, International Series 1535).

Szydłowski, J. 1965. Cmentarzysko późnorzymskie w Izbicko, pow. Strzela Opolskie. *Silesia Antiqua*, 5, S. 106-142.

Szydłowski, J. 1974. *Trzy cmentarzyska typu dobrodzińskiego*. Bytom: Muzeum Górnos Śląski (Rocznik Muzeum Górnos Śląskiego w Bytomiu, Archeologia, 11).

Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der Späten Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, K., Madyda-Legutko, R. (dir.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków: Secesja, S. 227-248.

Templemann-Maczyńska, M. 1989. *Das Frauentreutzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.

Vornic, V. 2006. *Așezarea și necropola de tip Sântnan de Mureș-Čerhjachov de la Budești*. Chișinău: Pontos.

Zosime. *Histoire nouvelle* (Zosimus, *Historia Nova*, éd. Paschoud), Tome I. Paris: Les Belles Lettres. 1971, 422 p.

Надійшла 08.11.2021

М. М. Казанский

Доктор хаб., директор исследований (эмерит), Национальный центр научных исследований (Франция)

ФИБУЛЫ ВОСТОЧНОГЕРМАНСКОЙ ТРАДИЦИИ ИЗ МОГИЛЬНИКА СЕН-ШЕРОН В СЕВЕРНОЙ ГАЛЛИИ

Для позднеримского времени и начала эпохи Великого переселения народов на территории Западной Римской империи, и в частности в Северной Галлии, выявлена серия вещей — в первую очередь фибул и гребней, принадлежавших восточногерманской, и прежде всего черняховской традиции. К их числу относятся и две подвязные арбалетные фибулы с расширенной ножкой, найденные в одном из погребений (№ 94) могильника Сен-Шерон в г. Шартр (Франция, деп. Эр и Луар). Они представляют собой дериваты застёжек типа Амброз16/4-III позднеримского времени. Подобные застёжки в позднеримское время довольно хорошо представлены в широкой географической зоне от Балтики до Черного моря. Такие фибулы особенно характерны для черняховской культуры, то есть для германского и негерманского населения, отождествляемого с готами и их союзниками. В черняховском ареале такие застёжки лучше всего представлены в его западной половине, к западу от Днестра. То есть на территории, где по письменным источникам локализуются визиготы. Эти фибулы также встречаются, хотя и гораздо реже, на памятниках вельбаркской и пшеворской культур в бассейне Вислы, также принадлежавших восточным германцам. Данные фибулы в Восточной и Центральной Европе датируются в рамках III—IV вв. Фибулу из могильника Сен-Шерон отличает от «восточных» аналогов римского времени округлое сечение спинки, в то время как в Восточной и Центральной Европе похожие застёжки имеют спинку в виде расплющенного фасетированного стержня или пластинчатую. Представляется, что черняховские, вельбаркские и пшеворские фибулы являются прототипами аграфов из Северной Галлии. Для эпохи Великого переселения народов, в основном для V в. редкие дериваты фибул типа Амброз 16/4-III известны только вне пределов ареала черняховской культуры: в Северо-Восточном Причерноморье (1 памятник), в Испании (1 памятник), в Италии (1 памятник) и особенно в Галлии (3 памятника). Фибулы типа Амброз 16/4-III и их дериваты выявлены в основном в зоне активности готов, от Вислы до Черного моря, в Испании и Италии. Находки этих застёжек в Галлии могут свидетельствовать о перемещении изолированных групп и отдельных людей. Показательно, что в захоронении 94 некрополя Сен-Шерон позиция застёжек на грудной клетке погребенного соответствует способу ношения фибул у восточных германцев римского времени.

К л ю ч е в ы е с л о в а: фибулы, эпоха Великого переселения народов, Галлия, восточные германцы, традиции костюма

Michel M. Kazanski

FIBULAE OF EAST GERMANIC TRADITION FROM SAINT-CHÉRON IN NORTHERN GAUL

For the late Roman Period and the beginning of the Great Migration Period on the territory of the Western Roman Empire, and in particular in Northern Gaul, a series of items was revealed — primarily fibulae and combs that belonged to the East German, and primarily Cherniakhiv tradition. Among them there are two braided crossbow brooches with an extended stem, found in one of the burials (No. 94) of the Saint-Cheron burial ground in Chartres (France), and two braced crossbow brooches with an expanded stem. They are derivatives of the Ambros 16/4-III type fasteners from the late Roman period. Similar fasteners in the late Roman time are quite well represented in a wide geographic zone from the Baltic to the Black Sea. Such fibulae are especially typical for the Cherniakhiv culture, that is, for the German and non-German population, identified with the Goths and their allies. In the Cherniakhiv area, such fasteners are best represented in its western part, to the west of the Dniester. That is, in the territory where, according to written sources, Visigoths are localized. These brooches are also found, although much less frequently at the sites of the Wielbark and Przeworsk cultures in the Vistula basin, which also belonged to the East Germans. These fasteners in Eastern and Central Europe are dated by the 3rd—4th centuries. The fibula from the Saint-Cheron burial ground differs from the «eastern» analogs of the Roman time by the rounded section of the back, while in Eastern and Central Europe similar fibulae have a back in the shape of a flattened faceted rod or plate. It seems that the Cherniakhiv, Wielbark and Przeworsk brooches are the prototypes of agrafes from the Northern Gaul. Concerning the time of the Great Migrations, mainly for the 5th century, crossbow fibulae derived from those of Ambros 16/4-III are rare and attested outside of the main area of distribution of their prototypes: in the North-East of the Black Sea (1 site), in Spain (1 site), in Italy (1 site) and especially in Gaul (3 sites). Fibulae of the Ambros 16/4-III type and their derivatives were found mainly in the area of activity of the Goths during the Roman Period and the Great Migrations, between the Vistula, the Black Sea and the Iberian Peninsula. The few fibulae of this type discovered elsewhere, in the Northern Gaul, for instance, probably attest to the displacement of isolated individuals. Indeed, in the tomb of Saint-Chéron, the position of the pair of fibulae, on the thorax, is entirely in accordance with that adopted by the Eastern Germans in Roman times.

Key words: fibula, Great Migrations period, Gaul, Eastern Germans, clothing tradition

References

- Ambros, A. K. 1966. *Fibuly yuga evropeiskoi chasti SSSR*. Moskva: Glavnaia redakciia vostochnoi literatury (Svod Arheologicheskikh Istochnikov, D1-30).
- Dmitriev, A. V. 1979. Pogrebeniia vsadnikov i boevykh konei v mogilnike epokhi pereseleniia narodov na r. Diurso bliz Novorossiiska. *Sovetskaiia Arkheologiya*, 4, p. 212-229.
- Dmitriev, A. V. 2003. Mogilnik Diurso - etalonnii pamiatnik drevnostei V-IX vekov. In: Makarova, T. I., Pletneva, S. A. (eds.). *Krym, Severo-Vostochnoie Prichernomorie i Zakavkazie v epokhu srednevekoviia: IV-XIII vv.* Moskva: Nauka, p. 200-206 (Arkheologiya).
- Kazanskij, M. M. 2001. Hronologiya nachalnoi fazy mogilnika Diurso. *Istoriko-Arheologicheskii almanakh Armavirskogo Kraevedcheskogo muzeia*, 7, p. 41-58.
- Kazanskij, M. M. 2012. Radagais i konec cherniakhovskoi kultury. *Oium*, 1, p. 22-32.
- Kazanskij, M. M. 2016. Arkheologicheskie sledy migracii gotov v epokhu pereselenia narodov: cherniakhovskie nakhodki na Rimskom Zapade. *Scripta Antiqua*, V, p. 50-75.
- Petrauskas, O. V. 2016. Skliani posudyny typu Eggerts/230 v cherniakhivskii kulturi: khronologichnii aspekt. *Oium*, 5, p. 90-106.
- Symonovich, E. A. 1953. O datirovke poseleniia pervykh vekov nashei ery v Luke-Vrubleveckoi. *Kratkie Soobshcheniia Instituta Istorii Materialnoi Kultury*, 57, p. 23-32.
- Symonovich, E. A. 1967. Itogi issledovaniia cherniakhovskikh pamiatnikov v Severnom Prichernomorie. In: Rybakov, B. A., Symonovich, E. A. (eds.), *Istoriia i Arkheologiya yugo-zapadnykh oblastei SSSR nachala nashei ery*. Moskva: Nauka, p. 205-237 (Materialy i Issledovaniia po Arkheologii SSSR, 139).
- Almgren, O. 1923. *Studien uber nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristliche Jahrhunderts mit Berücksichtigung der provinzialromischen und sudrussischen Formen*. Leipzig: Kurt Kabitzsch (Mannus-Bibliothek, 32).
- Ammien Marcellin. *Histoire*, Tome III, livres XXIII-XXV (éd. Fontaine J. *et alii*), Belles Lettres, Paris, 1996; Tome V, livres XXVI-XXVIII (éd. Marié M.-A.). Paris: Les Belles lettres, 1987; Tome VI, livres XXIX-XXXI (éd. Sabbah G. *et alii*), Paris: Les Belles lettres, 1999.
- Bloşiu, C. 1975. Necropole din secolul al IV-lea e.n. de la Leţcani (jud. Iaşi). *Arheologia Moldovei*, VIII, p. 261-280.
- Diaconu, G. 1965. *Tirgşor. Necropola din secolele III-IV e. n.* Bucureşti: Editura Academiei Republicii populare Române.
- Ebert, M. 1913. Ausgrabungen bei dem "Gorodok Nikolajewka" am Dnjepr, Gouv. Cherson. *Prähistorische Zeitschrift*, 5, S. 80-100.
- Godłowski, K. 1970. *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Histoire Auguste. Les empereurs romains des IIe et IIIe siècles* (éd. A. Chastagnol). Paris: Robert Laffont. 1994.

- Isăcescu, C. 1983. Sondajul arheologic de pe teritoriul com. Fierbinți-Tîrg, jud. Ialomița. *Cercetări arheologice*, VI, p. 111-121.
- Jakubczyk, I. 2014. Die eingliedrigen Fibeln der Almgrens VI. Gruppe in der Przeworsk-Kultur - Fibeln des Typs A 158. *Recherches Archéologiques NS*, 5-6, S. 113-218.
- Joly, D. 1992. Chartres. Saint-Chéron. In: *Direction Régionale des Affaires Culturelle du Centre - Service régional de l'Archéologie, 1991, Bilan scientifique DRAC Centre*. Saint-Jean de la Ruelle: Ministère de la Culture et de la Francophonie, p. 23-28.
- Kasprzyk, M. 2011. Baudemont, le Pré-de-la-Bordonne (Saône-et-Loire): sépultures et mobilier danubien de la première moitié du Ve siècle. In: Kasprzyk, M., Kuhnle, G. (dir.), *L'Antiquité tardive dans l'Est de la Gaule I. La vallée du Rhin supérieur et les provinces gauloises limitrophes : actualité de la recherche, Actes de la table-ronde de Strasbourg, 20-21 novembre 2008*. Dijon: Société Archéologique de l'Est, p. 339-351.
- Kazanski, M. 1984. A propos de quelques types de fibules ansées de l'époque des Grandes Invasions trouvées en Gaule. *Archéologie Médiévale*, XIV, p. 7-27.
- Kazanski, M. 1991. *Les Goths (Ier-VIIe s. ap. J.C.)*. Paris: Errance.
- Kazanski, M. 2009. Les antiquités germaniques de l'époque romaine tardive en Crimée et dans la région de la mer d'Azov. I : Kazanski, M. *Archéologie des peuples barbares*. Bucarest-Brăila: Editura Academiei Române, p. 17-63 (Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi V).
- Kazanski, M. 2020a. East Germanic and Alano-Sarmatian Finds of the Early Migration Period in the Roman West. In: Bursche A., Hines J., Zapolska A. (dir.), *Migration Period between the Oder and the Vistula. Vol. 2*. Leiden, Boston: Brill, p. 830-852.
- Kazanski, M. 2020b. Les objets archéologiques du type Černjahov en Occident romain à l'époque des Grandes Migrations, In : De Vingo P., Pinar Gil J. (dir.), *Romania Gothica IV. Barbares dans la ville de l'Antiquité tardive. Présences et absences dans les espaces publics et privés. Actes du Congrès International, Museu d'Història de Catalunya (Barcelone, 12-13 novembre 2010)*. Sesto Fiorentino: All'Insegna del Giglio, p. 57-72.
- Kazanski, M., López Quiroga J., Périn P. 2018. Le costume féminin «princier» de tradition germanique orientale à l'époque des Grandes Migrations en Espagne et en Gaule du Sud et ses réminiscences dans le royaume hispano-wisigothique. In: López Quiroga J. (coord.), *In Tempore Sueborum. El tiempo de los Suevos en la Gallaecia (411-585). Volumen de Estudios*. Ourense: Deputación Provincial de Ourense, p. 61-84.
- Kempisty, A. 1967. Biryualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka. *Wiadomości Archeologiczne*, XXXIX, p. 409-450.
- Kleeman, J. 2017. *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle 1 un den Jahren 1927-1932, 1934 und 1936*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kokowski, A. 1997. Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises-Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihren Wanderungen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 78, S. 641-833.
- Kovács, J. 1912. Cimetière de l'époque de la migration des peuples à Marossentanna. *Dolgozatok*, III, p. 250-367.
- Liana, T., Piętka-Dąbrowska, T. 1962. Sprawozdanie z badań ratowniczych przeprowadzonych w 1959 r. na stanowisku I w Werbkowicach-Kotorowie, pow. Hrubieszów. *Wiadomości Archeologiczne*, XXVIII/2, s. 142-173.
- Mączyńska, M. 2019. Die Stufen C3 und D1 in der Wielbark-Kultur - ein Trennungsversuch. *Neue Studien zur Sachsenforschung*, 8, S. 207-220.
- Madyda-Legutko, R. 1986. *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Oxford: B.A.R. (British Archaeological Reports. International Series, 360).
- Mitreă, B., Preda, C. 1966. *Necropole din secolul al IV lea e.n. în Muntenia*. București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Molinero Pérez, A. 1948. *La necrópolis visigoda de Duratón (Segovia). Excavaciones del Plan Nacional de 1942 y 1943*. Madrid: Ministerio de Educación Nacional.
- Nowakowski, W. 1996. *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*. Marburg, Warszawa: Vorgeschichtliches Seminar der Philipps-Universität Marburg (Veröffentlichung des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg. Sonderband 10).
- Nubar, H. 1971. Contribuții la topografia cetății Histria în epoca romano-bizantină. Consideratii generale asupra necropolei din sectorul bazilicii «extra muros». *Studii și cercetări de istorie veche*, 22, p. 199-216.
- Peškař, I. 1972. *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*. Praha: Academia.
- Piętka-Dąbrowska, T. 1961. Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n.e. w międzyrzeczu Dniepru i Bugu. *Wiadomości Archeologiczne*, XXVII/2, s. 217-238.
- Pinar Gil, J. 2010. Les tombes de femme à fibules en tôle dans l'Ouest (ca. 500): dispersion, chronologie, origine et interprétation. Un état de la question. In: Bourgeois, L. (dir.), *Wisigoths et Francs autour de la bataille de Vouillé (507). Recherches récentes sur le haut Moyen-Âge dans le Centre-Ouest de France*. Saint-Germain-en-Laye: Association française d'archéologie mérovingienne, p. 23-40.
- Piton, D. 1985. *La nécropole de Nouvion-en-Ponthieu*. Berck-sur-Mer: Amis du Musée du passé et de la Bibliothèque de Berck-sur-Mer et environs.
- Raddatz, K. 1957. *Der Thorsberg Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*. Neumünster: Karl Wachholz Verlag.
- Schindler, R. 1941. Ein Grabfund der Völkerwanderungszeit aus Praust. *Gothiscandza*, 3, S. 53-56.
- Sannazaro, M. 2006. Elementi di abbigliamento e ornamenti «barbarici» da alcune sepolture della necropoli tardoantica di Sacca di Goiti (MN). In: Buora, M., Villa, L. (ed.), *Goti nell'arcoalpino orientale*. Trieste: EDITREG Editore, p. 59-72 (Archeologia di frontiera 5).
- Shchukin, M., Kazanski, M., Sharov, O. 2006. *Des Goths aux Huns: Le Nord de la mer Noire au Bas-Empire et à l'époque des Grandes Migrations*. Oxford: John and Erica Hedges Ltd. (British Archaeological Reports. International Series 1535).

- Szydłowski, J. 1965. Cmentarzysko późnorzymskie w Izbicko, pow. Strzela Opolskie. *Silesia Antiqua*, 5, s. 106-142.
- Szydłowski, J. 1974. *Trzy cmentarzyska typu dobrodzieńskiego*. Bytom: Muzeum Górnosląski (Rocznik Muzeum Górnosląskiego w Bytomiu, Archeologia, 11).
- Tejral, J. 1992. Einige Bemerkungen zur Chronologie der Späten Römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa. In: Godłowski, K., Madyda-Legutko, R. (dir.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latèneziet bis zum Frühmittelalter*. Kraków: Secesja, S. 227-248.
- Templemann-Maczyńska, M. 1989. *Das Frauentrechtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Vornic, V. 2006. *Așezarea și necropola de tip Sântnan de Mureș - Čerhjachov de la Budești*. Chișinău: Pontos.
- Zosime. *Histoire nouvelle* (Zosimus, *Historia Nova*, éd. Paschoud), Tome I. Paris: Les Belles Lettres. 1971.